

מבוא

בנימין בראון ונסים ליאון

הספר המונח לפניכם הוא אסופת מאמרים העוסקת ב'גדולים' – מנהיגיה הרוחניים של היהדות החרדית. הספר הוא פרי עבודה של קבוצת מחקר שפעלה במכון ון ליר בירושלים במשך שנים מספר והוא מוקדש לפרופ' מנחם פרידמן, האב המייסד של חקר החרדים בישראל. תופעת ה'גדולים' לכשעצמה טרם זכתה לאסופה מחקרית; זעיר פה זעיר שם ניתן למצוא מחקרים ביוגרפיים העוסקים בדמויות בולטות. בספר זה ביקשנו להניח את היסודות למחקר ביקורתי בתופעת ה'גדולים' תוך התמקדות בהיבטים הביוגרפיים, ההיסטוריים, התרבותיים והמיתיים של דמויות אלה. פרופ' פרידמן ראה בהתפתחות תופעת ה'גדולים' את אחד היסודות המשמעותיים בהתפתחות האידאולוגית של החברה החרדית לאחר השואה; תוכנותיו היוו מקור השראה ומחשבה הן בדיוני הקבוצה והן בשלב כתיבת המאמרים.

הכרתה של חברה מצריכה את הכרת דמויות המופת שלה, אלו הנחשבות בעיניה כייצוגים חיים של ערכיה. איננו מתיימרים להכריע כאן בשאלת מקומה של האישיות בהיסטוריה, דהיינו בשאלה אם האישיות עושה את ההיסטוריה או ההיסטוריה עושה את האישיות. להבנתנו, עצם העובדה שהאישים הללו נערכים על חברה שלמה, ומהווים מקור השראה המגובה ביצירה ספרותית והגיוגרפית ענפה, הופכת אותם ראויים למחקר ולניתוח ביקורתי. לפיכך גם חשוב היה לנו להקדים שני מאמרים על התפתחותה ההיסטורית של הערצה זו עצמה כתופעה חברתית: מאמרו של שאול שטמפפר על צמיחתה של תופעת ה'גדולים' ומאמרו של עמנואל אטקס על השתקפותה של הערצה אליהם בספרות ההגיוגרפיה הליטאית. פרט למאמרים אלה, ולמאמר על אודות תרומתו המחקרית של פרופ' מנחם פרידמן לחקר החברה החרדית, כל המאמרים מוקדשים ל'גדולים' ספציפיים ומציגים את גלריית דמויות המופת של החברה החרדית.

רבות התלבטנו בבחירתם של אישים אלה: מיהו 'גדול?'; מי ראוי להיכנס ל'פנתאון' ומי לא? ברור לנו מראש שהכרעותינו בעניין זה יכולות בהחלט להיות שנויות במחלוקת; ברור לנו היטב כי חלק גדול מן הביקורות שנקבל על הספר תהיינה בנוסח 'איך ייתכן שאת פלוני הכנסתם ואת אלמוני הוצאתם?!'; איננו משלים את עצמנו כי לא נקבל גם ביקורות בסגנון 'מי אתם שתקבעו?'. בעניין זה אנחנו יכולים להרגיע את עצמנו: ביקורות מסוג זה צפויות, והיו צפויות כלפי כל גלריית 'גדולים'

שהיינו מרכיבים או שהיה מרכיב מאן דהוא זולתנו. כל חיבור על ה'גדולים' היה מחייב בחירה, וכמעט כל בחירה הייתה קשה ומוקשה כמו חלופותיה. בעניין זה אנחנו גם מבקשים להרגיע את קוראינו ומבקרינו הצפויים: איננו מתיימרים לקבוע מיהו 'גדול', וגם השיקולים שנציג להלן לגבי בחירת ה'גדולים' אינם בגדר קריטריונים לזיהוי 'גדולים' במציאות אלא רק קריטריונים למיון עבור ספר זה. יתר על כן, חלק מן ה'גדולים' שנכנסו לרשימתנו ושחפצנו מאוד בפרקים עליהם (דוגמת ה'בן איש חי', ר' ישראל אבוחצירא ואבות תנועת המוסר הליטאית) – נשמטו מן הכרך בשל סיבות פרוזאיות לחלוטין, כגון כאשר כותבים שניאותו לכתוב עליהם התחרטו ולא יכולנו למצוא להם מחליפים. ועל כולן: כאן, כמו בהרבה יצירות ומפעלים ראשונים, אל לנו (ולמבקרינו הצפויים) לשכוח את מאמרו רב התועלת של רבי טרפון: 'לא עֲלִיף הַמְלָאכָה לְגִמּוֹר, וְלֹא אֶתָּה בֶן חוֹרֵין לְבִטָּל מִמְּנָה' (אבות ב, טז). אכן, יש 'גדולים' שלא נכנסו לספר, ושראו היה לחקרם, אך שערי מחקר ה'גדולים' לא ננעלו, ואם יבואו אחרים ויוסיפו ויכתבו על מי שהשמטנו – נברכם בברכת הדיוטות.

ובכל זאת, קווים מנחים למיון ולסינון הם בלתי נמנעים בכגון אלה, וכבר בשלב ההכנה של הקובץ, במפגשי קבוצת המחקר הבינלאומית שהתכנסה לכבוד הפרויקט הזה בחסות מכון ון ליר בירושלים ובמפגשים מצומצמים יותר, בנינו לעצמנו כמה קווים כאלה. ראשית, הסכמנו כי הספר יעסוק רק ב'גדולים' במובן החרדי של המילה, כלומר, במנהיגות הרוחנית, או ב'גדולי התורה והחסידות', וכן בגדולי מוסר. דמויות פורצות דרך ובהן עסקנים פוליטיים ידועי שם והשפעה, הוגים בולטים, מחנכים ומחנכות, היסטוריונים, פובליציסטים וכדומה – הושארו לבמות אחרות. לפיכך, חרף חשיבותם ההיסטורית הרבה, לא עסקנו כאן באישים מעניינים דוגמת אליהו עקיבא רבינוביץ', יחיאל מיכל פינס, יעקב ליפשיץ, שרה שנירר, יצחק ברויאר, יעקב רוזנהיים, יצחק מאיר לוין, עמרם בלוי, משה פראגר, משה שנפלד, אריה דרעי ורבים אחרים; כולם נפקדים מן הכרך.

שנית, קבענו לעצמנו כבר בתחילת העבודה שלושה מעגלי שייכות, שבהשראתם נקבעו גם חלקי הספר (אך לא לפי סדר זה). המעגל הראשון, הפנימי ביותר, המהווה את הציר המרכזי של הספר, הוא האישים שפעלו בחברה החרדית במדינת ישראל ועיצבו את דרכה מתוך התמודדות עם אתגר המדינה היהודית. מעגל זה מתחיל בחזון איש וברב מבריסק ומסתיים בגדולי התורה שנפטרו לפני שנים אחדות, הרב יוסף שלום אלישיב והרב עובדיה יוסף (לא כללנו בקובץ זה גדולי תורה החיים עמנו היום). במעגל השני נמצאים מנהיגים שליוו את התפתחות חברת הלומדים החרדית בישראל מרחוק, אך מתוך תחושת מעורבות ערה. במעגל זה כללנו את גדולי התורה והחסידות בארצות הברית שלאחר השואה. במעגל השלישי כללנו את כל אותם אישים תורניים שפעלו בתקופות שלפני קום המדינה, אך הפכו להיות סמלים מרכזיים של החרדיות הישראלית, עד כי אפשר לומר כי הם תרמו לעיצובה מכוח מעמדם כסמלים. בקבוצה זו החלטנו שרשימת ה'גדולים' שלנו תתחיל ממה שמקובל לראות במחקר כראשיתה של האורתודוקסיה. מכיוון שהתגובה האורתודוקסית התפתחה במרכזים שונים, ובכל מרכז היא התפתחה בזמן שונה – אי אפשר לקבוע בעניין זה נקודת זמן אחת משותפת.

לפיכך, החתם סופר 'כפנים', מפני שהוא נחשב לאחד מאבות האורתודוקסיה, ואילו הגר"א ור' חיים מוולוז'ין – שניהם דמויות מופת בלתי-מעוררות של עולם הישיבות הליטאי – נותרו 'בחוי', אף על פי שר' חיים היה בן זמנו של החתם סופר. זאת מכיוון שעל פי המחקר הקיים התפתחה בליטא תגובה אורתודוקסית לכל המוקדם בשנות הארבעים של המאה התשע עשרה, ולכן אישים אלה ראויים להיחשב ל'טרום-אורתודוקסיים'. יתר על כן, מאחר שהיהדות האורתודוקסית הגרמנית לא הייתה שותפה של ממש בעיצוב דרכה של החרדיות הישראלית, דמויות מופת אורתודוקסיות דוגמת הרב שמשון רפאל הירש לא הפכו להיות סמלים מרכזיים שלה, ולכן לא נכללו בקובץ זה. מנימוקים דומים, גם דמויות אורתודוקסיות ש'אומצו' בעיקר על ידי הציונות הדתית, דוגמת הנצי"ב מוולוז'ין, לא נכללו בו.

שלישית, החלטנו שה'גדולים' שייבחרו יהיו דמויות בעלות ערך כלל-חרדי. אלא שכאן יש בעיה מובנית: בחברה החרדית יש נטייה ל'פרטיקולריות' (במונחי מנחם פרידמן), שבמסגרתה לכל מגזר וקבוצה יש 'גדולים' משלו. במיוחד נכונים הדברים לגבי קהילות החסידיים, שכל אחת מהן רואה את אדמו"ריה כגדולי הגדולים של כל הדורות. ואולם, לצד ה'פרטיקולריות' יש בחברה החרדית גם נטייה נגדית ל'אקומניות' (שוב, במונחי פרידמן), שבמסגרתה יש הכרה בלתי-מוצהרת באישים מסוימים, גם חסידיים, כמי שהיוו עמודי תווך בכינון החרדיות הישראלית והנהגים הודות לכך ממעמד כלל-חרדי ברמה כלשהי. קשה למצוא ראיות חותכות בעניין זה, וסמכנו כאן על הבחנתנו האישית בדרכיו של העולם החרדי. אישים שהילדים החרדים משחקים בתמונותיהם, אישים שדיוקנאותיהם מתנוססים בקישוטים לסוכות, אישים ששמותיהם מופיעים בתדירות גבוהה בספרות ההגיוגרפיות ובעיתונות החרדית לזרמיה – הכנסנו (אך גם תנאים אלה הם בבחינת 'תנאים מספיקים', ולא 'תנאים הכרחיים'). לפיכך, אף על פי שחסידיות גור, בלז ווויזניץ הן שלושתן הקהילות החסידות הגדולות והחזקות בישראל – קשה שלא להבחין כי בפועל אין אדמו"ריהם הגדולים נהנים ממעמד שווה בציבור החרדי: ה'בעלזער רב' (ר' אהרן רוקח מבלז) וה'בית ישראל' מגור הפכו לדמויות 'אקומניות' יותר, ושמן מוכר אף במחנה הליטאי, ואילו ה'אמרי חיים' (ר' חיים מאיר מוויז'ניץ) נשאר במידה 'גיבור מקומי' של קהילת ויז'ניץ לבדה. מכיוון שאביו של ה'בית ישראל', ה'אמרי אמת', היה האדמו"ר החסידי הבולט ביותר בפולין שבין שתי המלחמות – נכנסו לקובץ שני אדמו"רים מגור, ואף לא אדמו"ר אחד מוויז'ניץ. לא שיקולי 'שוויון' מלאכותי הנחו אותנו, אלא השיקול הענייני הנזכר.

האישים שנבחרו היו מנהיגים רוחניים, רובם ככולם בלזו גם כמנהיגים חברתיים וגם כבעלי יצירה תורנית. לפיכך, היה חשוב לנו שהמאמרים יעסקו הן בהשפעתם הציבורית, לעתים אף הפוליטית, הן ביצירתם הרוחנית. ואולם, ידוע ידענו שלכל אחד מן הכותבים יש נטיות שונות ותחומי עניין שונים: חלקם היסטוריונים, חלקם סוציולוגים, חלקם חוקרי הגות, חלקם חוקרי הלכה. עורדנו כתיבה משותפת, בזוגות, של מקצת הפרקים, אך בשלב מסוים השלמנו עם העובדה שפרקים מסוימים ייכתבו בדגשים כאלה, ואחרים – בדגשים אחרים. כך דרכו של עולם, ובמיוחד כך דרכו

של קובץ המשלב בתוכו חוקרים מדיסציפלינות שונות. גם בעניין זה חזרנו לשנן את מימרתו הנזכרת של רבי טרפון, וחזקה עלינו כי יהיה אפשר להוסיף ולהרחיב על האישים שבספר גם נקודות מבט אחרות. לעומת זאת, דווקא על שום שהכרך איננו אוסף אקראי של מאמרים אלא בנוי על בסיס תמטי – ה'גדולים' – נאלצנו לוותר על כתיבתם של חוקרים טובים וחשובים שלא התאימו לצרכיו, משום שעיקר עיסוקים האקדמי בחברה החרדית מתמקד בתופעות חברתיות רחבות (דיור, כלכלה, מפלגות פוליטיות וכדומה) או בסוציולוגיה של ה'שטח', ולא בכתיבה על אישים.

ספר זה הוא מחוות כבוד לפרופ' מנחם פרידמן וגם קריצה שובבה לעברו. מחוות כבוד – מפני שהספר מוקדש לו לרגל יובלו, ועוסק בתחום שאותו יצר כמעט בעשר אצבעותיו: מחקר החברה החרדית, תולדותיה, מקורותיה ונתיבי התפתחותה; קריצה שובבה – משום שהוא עוסק ב'גדולים', מנהיגיה הרוחניים של חברה זו ומורי דרכה. מי שמכיר את פרופ' פרידמן לא רק ממחקריו אלא גם משיחות אישיות יודע עד כמה מהווים הללו 'סמרטוט אדום' בעיניו: הוא מאשים אותם ברבים מקלקוליה של החברה החרדית בת זמננו וסולד מההערצה המופלגת שרוחשים להם נאמניהם. ובכל זאת, פרידמן ראה בהתפתחות תופעת ה'גדולים' את אחד היסודות המשמעותיים בהתפתחות האידאולוגית של החברה החרדית לאחר השואה.

מנחם פרידמן הוא דמות ייחודית בעולם המחקר בסוציולוגיה של יהדות זמננו. הוא לא רק חידש בתוך תחום מחקר קיים, אלא גם יצר תחום מחקר חדש. ספריו הפכו לנכסי צאן ברזל מחקרניים, ואין כיום פקולטה למדעי החברה בישראל שתרשה לעצמה להתקיים בלא חוקרים המתמחים בחברה החרדית. גם במחלקות להיסטוריה ולמחשבת ישראל יימצא בדרך כלל ייצוג לתחום זה. חלק מן החוקרים העוסקים בכך הם תלמידיו של פרידמן, בין תלמידיו ממש ובין לומדי כתביו ומחקריו. יתר על כן, מחקר היהדות החרדית התפתח גם לכיוונים שונים מאלה של פרידמן, לעתים כאלה שהוא עצמו לא שיער, והוא חובק כעת גם תחומי הלכה, קבלה, הגות ותרבות. כרך זה, הכולל מחקרים מפרי עטם של עמיתיו, חבריו ותלמידיו, רובם בני דור ההמשך שלמדו מפיו ומכתביו של פרופ' פרידמן, הוא אפוא בבחינת 'ראה גדולים שגידלת'.

שני העורכים של ספר זה מגיעים משני תחומי מחקר שונים הנפגשים בטקסט אחד. האחד מגיע מתחום מחשבת ישראל, האחר מגיע מתחום הסוציולוגיה. שני התחומים הללו היו לאחד אצל מנחם. מנחם היה שנים רבות איש המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ובין אלו שהפכו אותה לפרק זמן למקום שממנו בוקע קול הדיון העדכני בחברה הדתית בישראל. בדומה למורו, פרופ' יעקב כ"ץ, החזיק פרידמן בהבנה כי סוציולוגיה טובה של יהדות זמננו מחייבת לא רק דיון עיוני מעמיק בתאוריות כאלה ואחרות, אלא גם הכרה מדוקדקת של הרקע האידאולוגי, ההלכתי וההיסטורי לתופעות הנחקרות. חרף נטיותיו ה'מרקסיסטיות',

כלשונו, המחפשות את הסיבות הראשונות בצרכים ובאינטרסים כלכליים, הוא ער עד מאוד למשמעויות הוובריאניות של המציאות, לכוחם של מילים, רעיונות וסמלים בדרך להשגת יעדים חברתיים. ניתוחיו על מושגי יסוד כגון 'גדולים', 'דעת תורה', 'החמרה', 'קנאות', 'התבדלות ועוד – כולם חוזרים אל הטקסטים לצורך הבנת התופעות שב'שטח'. ואמנם, פרידמן הוא בין הסוציולוגים הבודדים במחקר החברה הישראלית המכיר על בוריו את עולם הטקסטים היהודי שעל בסיסו בנה את רשמיו ביחס לחברה שבה חקר (כמה סוציולוגים בעולם יכלו לכתוב מאמר על פולמוס השיעורים היורד אל מחלוקת הפוסקים בעניין זה?). לשיטתו של פרידמן, כדי לחקור בחברה הדתית טוב יעשה החוקר אם יכיר את עולם הטקסטים שלה, את ממדי העומק שלה, את נקודות המפנה ההיסטוריות שעיצבו אותה, את מערכות ההנמקה וההצדקה שלה ואת השפה הפנימית שלה – עוד בטרם ייגע בתאוריות הסוציולוגיות. אלה כבודן במקומן מונח, אך הן אינן יכולות להחליף את הצורך בבקיאיות בחומרים ההיסטוריים והתרבותיים שעמם צריך לעבוד הסוציולוג של החברה הדתית היהודית.

בד בבד, פרידמן בא ומבאר לנו כיצד, בצד הרעיונות והאידיאלים, קיימים גם אנשים, בני-אנוש בשר ודם, ואלה לא אחת מונעים גם מאינטרסים אישיים הנוגעים בתנאים החברתיים, הקהילתיים והמשפחתיים שבהם הם מתנהלים. לא הכול הלכה, לא הכול אידיאולוגיה ולא הכול עמוק ועטוף חזון. בהתפתחות המציאות יש גם מזה, גם מזה וגם קצת מזה. התפיסה הזורמת הזו קרובה יותר אל המציאות ויכולה להסביר התנהלויות כדוגמת 'התאולוגיה שלא מדעת' שניתן למצוא בעולמם ההגותי של ה'גדולים' אשר בהם עוסק כרך זה.

הקיום על קו התפר שבין הסוציולוג המיומן להיסטוריון הידען אינו פשוט. סוציולוגים יבקשו מפרידמן יותר תאוריה, כלומר יותר התכתבות עם עולם המושגים המופשט שבאמצעותו הם מפרשים את העולם החברתי. אנשי מחשבת ישראל וההיסטוריונים של היהדות יבקשו מפרידמן להימנע מרדוקציות סוציולוגיות. סוציולוגים יבקשו הכללות ודגמים, היסטוריונים יבקשו לדקדק במציאות הנחקרת, להצביע על ייחודיות המקרה ההיסטורי על פני הדגם הסוציולוגי. דומה כי פרידמן ידע לבור את דרכו המדעית בין שני הכוחות הללו. היו מקומות שבהם ידע להעדיף את הפרטים על פני הכללות, והיו מקומות שבהם ידע כי נדרשת הכללה על פני ההתעסקות בפרטים לקראת קריאת כיוון פרדיגמטית. לדעתנו, מה שסייע לדבר האחרון היא המודעות של פרידמן כי עוסק הוא במחקר חלוצי. בתור שכזה הבין כי הוא אינו יכול ואף אינו צריך למצות את כל נקודות המבט האפשריות על נושא המחקר שלו. דומה כי ההתכתבות של פרידמן עם המתודה ההיסטורית חייבה אותו לבהירות מושגית תוך התרחקות מהתפתחות הלשון הסוציולוגית הכבדה, העמוסה, ולא אחת גם המעורפלת. ומצד שני התכתבות זו סייעה לפרידמן להפוך את התאוריה הסוציולוגית לכלי עבודה בשירות ההיסטוריה החברתית. אחת החוויות שהקוראים בחומריו של פרידמן נחשפים לה, ואולי גם מה שעושה אותם כל כך ידידותיים לקריאה, היא היכולת לספר סיפור טוב. כדי לכתוב טקסט אקדמי אינך חייב להיות שבוי בז'רגון מעיק; כדאי לא פעם לתת תיאור נרטיבי של אירוע מסוים או של דמות מסוימת. לעשות כן משמעו להכיר

כמעט בצורה אינטימית את מושאי המחקר שלך ואת סביבת חייהם. מאפיינים אלה מוליכים לערנות, למבט דואלי פנימי-חיצוני, ולחידוד הפרדוקסים המלווים חברות אנושיות בכלל, וחברות בעלות מחויבות אידאולוגית גבוהה בפרט.

קובץ המאמרים על אודות ה'גדולים' איננו אוסף אקראי של מאמרים, אלא ספר לכיד ומגובש, על אף העובדה שפרקיו חוברו בידי חוקרים שונים. (לפיכך גם הנהגנו סטנדרטים משותפים בכתיבת המאמרים וערכנו את רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים כרשימה מאוחדת בסוף הספר). זהו מפעל מיוחד, ואנו מודעים לכך. אנו בטוחים כי חלק מסוד ההצלחה לגייס את מגוון הכותבים המרשים הזה לכתיבת מאמרים בעלי אופי 'נוקשה' שנקבע מראש נעוץ בכך שכולם שמחו להביע את הוקרתם לפרופ' פרידמן. מסיבות שונות לא היה קל להוציא את הקובץ אל הפועל, והוא עבר דרך חתחתים קשה. זכינו לסיימו עם הרבה סייעתא דשמיא, ואנו אסירי תודה לכל העושים במלאכה: ראש כולל – לכל הכותבים; לאנשי מכון ון ליר בירושלים: לראש המכון היוצא, פרופ' גבריאל מוצקין אשר אפשר את קיום הקבוצה והוצאת הספר לאור, לרב נפתלי רוטנברג, שעמד בראש תחום תרבות יהודית במכון וליווה את הקבוצה ואת הספר לאורך כל הדרך, לפרופ' אמנון רוז-קרקוצקין, מחליפו בתפקיד, שסייע בהשלמת המלאכה, לד"ר טל כוכבי, ראש ההוצאה לאור, לדפנה שרייבר, מנהלת תחום תרבות ומחשבה יהודית ולשירה קרגילה רכזת התחום. לאנשי הוצאת מאגנס, ובראשם המנכ"ל היוצא של ההוצאה חי צבר והמנכ"ל הנכנס יהונתן נרב, לעורכת הלשונית ד"ר אילנה שמיר ולרם גולדברג – מנהל הייצור; ועל כולם – לפרופ' מנחם פרידמן עצמו, שלא רק היווה דבק מאחד למפעל כולו, אלא גם מקור השראה בלתי נדלה עבור כולנו, וְשדמותו – האישית והאקדמית – מרחפת בנועם מעל לכל פרקי הספר.

ולבסוף, כמה מילים אישיות: שנינו מכירים את מנחם (כך ביקש שנקרא לו כבר מן הפגישה הראשונה) זה שנים רבות. לא למדנו באוניברסיטת בראיילן, שבה לימד, ולכן לא שמענו אותו בכיתת הלימוד, אך שמענו אותו רבות במסגרות אחרות – בכנסים, בקבוצות מחקר, בפגישות אישיות ובשיחות טלפון מאלפות. קראנו את ספריו ואת מאמריו בהתלהבות, והם השאירו בנו חותם בל יימחה. למדנו ממנו, הושפענו ממנו, לעתים חלקנו עליו, ולא אחת התווכחנו אתו (וגם את זה עשינו בהנאה...). הצד השווה שבכל אלה הוא שבכולם הרגשנו כי הידע העצום של מנחם, תובנותיו ועמדותיו – מגרים אותנו, מאתגרים אותנו, קוראים לנו להמשיך לחשוב ולעייץ, לקרוא ולהתעדכן ובעיקר לפקוח את עינינו אל המתרחש. אכן, זו סגולתו של מורה טוב. לכן חשוב לנו להדגיש כי קובץ מחקרים זה איננו רק 'לכבודו' של מנחם אלא גם 'בהשראתו'. השלמתו של מפעל זה הוא עבורנו רגע מרגש מאוד. יש כאן מבחינתנו ביטוי להכרת

הטובה שלא רק אנו חייבים למנחם, אלא העולם האקדמי בכללו והחברה הישראלית בכללה.

אנו שמחים אפוא על הזכות לערוך קובץ ראשון זה ועל הסיפוק שנפלו בחלקנו להביע את הוקרתנו ל'גדול' של מחקר החברה החרדית – האיש שעיצב את מחקר היהדות החרדית בישראל – מנחם פרידמן.

בנימין בראון ונסים ליאון, ירושלים, אלול תשע"ו